

UOT 78.07

Rzayeva F.İ.

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
firangiz-rzayeva@mail.ru*

GƏNC NƏSLƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN AŞILANMASINDA AZƏRBAYCAN PİANOÇUSU X.QAYIBOVANIN MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyərlər, maarifçilik fəaliyyəti, şəxsiyyətin formalaşması, repressiya illəri

Məqalədə qeyd olunur ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin böyüyən nəsillərə aşılması probleminin dövlət səviyyəsinə qaldırılması bu mövzunun daim diqqət mərkəzində olduğunu göstərir. Xüsusi olaraq qeyd olunur ki, gənc nəslin millətimizin mədəniyyət tarixində olan ən dəyərli şəxsiyyətlər, onların maarifçilik fəaliyyətləri haqqında biliklərə malik olmaları mühüm vəzifələrdəndir. Məqalədə Azərbaycanın ilk qadın piano ifaçısı Xədicə Qayıbovanın maarifçilik fəaliyyəti üzərində dayanılır.

Рзаева Ф.И.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПИАНИСТКИ Х.ГАИБОВОЙ НА РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Ключевые слова: национально-духовные ценности, просветительская деятельность, формирование личности, годы репрессий

В статье отмечается, что поднятие и важность проблемы развития национально-духовных ценностей подрастающего поколения на государственный уровень является свидетельством его постоянного внимания. Особенно предоставления знаний о значимых представителях музыкальной культуры нашей нации, об их просветительской деятельности является важнейшей позицией в этом вопросе. В статье освещается просветительская деятельность первой азербайджанской пианистки Х.Гаибовой.

Rzayeva F.I.

THE IMPORTANCE OF THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE AZERBAIJANI PIANIST KH.GAIBOVA ON THE DEVELOPMENT OF NATIONAL-SPIRITUAL VALUES OF THE YOUNGER GENERATION

Keywords: national-spiritual values, educational activities, personality formation, years of repression.

The article notes that the raising and importance of the problem of the development of national-spiritual values of the younger generation to the state level is evidence of its constant attention. Especially the provision of knowledge about significant representatives of the musical culture of our nation, about their educational activities is the most important position in this matter. The article covers the educational activities of the first Azerbaijani pianist Kh.Gaibova.

Müasir dövrdə qloballaşmanın getdikcə daha böyük vüsət alması xalqımız qarşısında milli xüsusiyyətləri, ilk növbədə milli-mənəvi dəyərləri saxlamaq və millətimizin tarixində olan ən dəyərli şəxsiyyətlər, onların maarifçilik fəaliyyətləri haqqında biliklərə malik olma mühüm vəzifələrdəndir. Şəxsiyyətin mükəmməlliyini, bütövlüyünü, saflığını qorumaq üçün onun milli-mənəvi dəyərlərə malik olması əsas şərtidir. Məlumdur ki, milləti millət kimi tanıtdıran onun dili, torpağı, tarixi və milli-mənəvi dəyərləridir.

Cəmiyyətdə baş verən hadisələr, global sosial-iqtisadi dəyişikliklər gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsinə dəyişikliklər edilməsini zəruri etmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin böyüyən nəsillərə aşılınması probleminin dövlət səviyyəsinə qaldırılması bu mövzunun daim diqqət mərkəzində olduğunu göstərir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda təhsil sisteminin başlıca vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- Məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı vətəndaş, şəxsiyyət yetişdirmək;

- Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət fəaliyyətli kadrlar hazırlamaq (7).

Keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan xalqının müstəqillik əldə etməsi ölkənin ümumi iqtisadi və mədəni həyatı ilə yanaşı gənclərin təlim-tərbiyə və təhsili sahəsində də əsaslı dönüş yaratdı. Xalq özünün soy-kökünü, milli xüsusiyyətlərini, ilk növbədə isə milli-mənəvi dəyərlərini daha da dərinlən öyrənməyi zəruri hesab etdi. Millilik, dünyəvilik və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən birinə çevrildi.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən çıxış edərək, XX əsrin əvvəllərində mədəniyyət sahəsində xalqımızın görkəmli piano ifaçısı Xədicə xanım Qayıbovanın maarifçilik fəaliyyətinə müraciət etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai, siyasi və sosial durum ağır olduğu üçün əsas vəzifə Azərbaycanlı ziyalı və maarifpərvərlərinin üzərinə düşürdü. Qeyd etdiyimiz bu dövrdə Azərbaycan

mədəniyyəti çox ağır, böhranlı dövr keçirmişdir. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda genişlənən neft sektorunun inkişafını görən rus çarizm siyasəti və ermənilərin apardıqları «antimüsəlman» siyasəti Azərbaycan mədəniyyətinə, maarifinə, ədəbiyyatına, bir sözlə, elmin və iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsirsiz keçməmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı özünün mədəni inkişafını dayandırmamışdır. Bu dövrdə (1918-ci ilə qədər) azərbaycanlıların milli-mənəvi maraqlarını, elmin inkişafını, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını yönləndirəcək Azərbaycan dövləti yox idi. Azərbaycan torpaqları çar Rusiyanın idarəsi altında idi. Bu dövrdə əsas aparıcı və məsuliyyətli iş azərbaycanlı millətindən olan ziyalı, maarifpərvər və xeyriyyəçilərin üzərinə düşürdü. Təbii ki, ziyalılar üzərilərinə düşən bu məsuliyyətin ağırlığını hiss edirdilər. Amma onların da hər istədikləri yerinə yetirilmirdi və ya yarı yolda dayandırılırdı.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda musiqi salonları, musiqi dərnəkləri geniş fəaliyyətə başladı. 1895-ci ildə Bakıda ilk dəfə olaraq Avropa üslubunda fortepiano musiqi liseyi açılmışdır. Bu lisey Azərbaycanda klassik Avropa üslubunda musiqiçi kadrların yetişməsində mühüm rol oynamışdır. 26 avqust 1921-ci ildə isə Azərbaycan musiqi təhsilinin mərkəzi olan Dövlət Konservatoriyası yarandı. 1922-ci ildə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin yaratmış olduğu «Türk musiqi məktəbi» milli musiqi kadrların yetişməsində çox əhəmiyyətli rol oynadı.

Milli musiqi incəsənəti bu dövrdə, əsas etibarilə, iki yolla inkişaf edirdi: biri aşiq yaradıcılığı, o biri isə peşəkar xanəndə yaradıcılığı idi. El içərisindən çıxan aşıqlar öz mahnılarında qəhrəmanlıq, gözəllik, məhəbbət, yüksək insanpərvərlik duyğularını tərənnüm edirdilər. Kəndlinin həyat və mübarizəsindən ilham olan xalq aşıqları eyni zamanda kəndlilərə olan zülm və istismara qarşı çıxaraq ictimai məzmunlu mahnılar qoşurdular. Bu mahnılarda xalq aşıqları hakim siniflərə qarşı öz nifrət və qəzəblərini ifadə edirdilər.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq xalqın içərisindən çıxmış ziyalıların milli dirçəliş haqqındakı təlimlərində mədəniyyət haqqında ideyaları, kulturoloji arqumentlər prioritet kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Azərbaycan mədəniyyətinin məhz bu dövrünün daxili dinamikası bir daha sübut etdi ki, bu tarixi mərhələdə ən müxtəlif, hətta bir-birini inkar edən bədii mövcudluqlar bəzən ardıcılıqla, bəzən də paralel olaraq meydana çıxmışlar.

XX əsrdə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin böyük bir mərhələsi sovet dövrünə düşür. Bu dövrün ümumiyyətlə Azərbaycan tarixində qiymətləndirilməsi hələ də tam obyektivlikdən uzaqdır. Bu fikir musiqişünas F.Əliyevaya aiddir (2). Bununla razılaşmamaq olmur. Çünki tədqiqatçının fikrinə görə, sovet illərini yalnız qara rəngdə görənlər də, bu dövrü yalnız möhtəşəm yüksəliş illəri kimi vəsf edənlər də eyni dərəcədə haqlı, eyni dərəcədə yanlış düşünülər. Bu zaman kəsiyində elm, maarif və incəsənətin

dövlət himayəsi nəticəsində əldə etdiyi yüksək inkişaf səviyyəsi paradoksal şəkildə bu sahələrdə əvəzəlməz itkilər, mənəvi və fiziki repressiyalar, kobud müdaxilələrlə müşayiət olunan dəhşətli olaylarla yanaşı mövcud olmuşdur. Azərbaycan musiqisi XX əsrdəki inkişaf yolunu artıq üç özünəməxsus kodeksi olan tarixi-siyasi və mədəni sivilizasiyalarda keçmiş, onların hər biri öz möhürünü bu sənətə basmışdır.

Totalitar cəmiyyətdə mədəniyyət proseslərinin axarı XX əsrin 20-50-ci illərinin II yarısına qədər radikal-aqressiv metodlarla tənzimlənirdi. 20-ci illərdə keçmişin mədəni irsinə inkarçı münasibət, 30-cı illərdə repressiyalar dalğası, 40-cı illərdə dəqiq ideoloji və bədii ölçüləri müəyyənləşdirən, mənəvi repressiyalara start verən qərarlar, 50-ci illərdən başlayaraq əvvəlki illərin xofu və dərsi ilə tərbiyələnməmiş ciddi “daxili senzura” mexanizmi, 60-cı illərin mülayimləşməsindən sonra isə ədəbiyyat və incəsənətdə, xüsusilə musiqidə rəsmi dəyərlərə müxtəlif yeni istiqamətlərin mövcudluğunun mümkünüyü – bu proseslər, əslində, cəmiyyətin bütün ziyalı təbəqəsinin həyatını müşayiət edirdi.

Musiqişünas F.Əliyeva musiqi sahəsində bu prosesləri xronoloji qaydada sıralamağa çalışmışdır. Tədqiqatçı bu sxemin müəyyən mənada şərti olduğunu qeyd edir (2):

- Keçmiş mədəni irsinin inkar edilməsi kampaniyası kontekstində;
- Muğam operaları və tara qarşı hücumlar;
- Üzeyir Hacıbəyliyə qarşı mənəvi terror və ittihamlar;
- 1937-1938-ci il repressiyaların musiqi hədəfləri və qurbanları, repressiya kampaniyasının musiqi sənəti ilə səsleşən məqamları;
- 1948-ci ilin bəstəkar yaradıcılığına həsr olunmuş məlum partiya qərarı, onun əsas müddəaları ilə əlaqədar geniş miqyaslı kampaniya.

Dövlət rəsmilərinin zaman-zaman qızıqırdıqları əvvəlcə mənəvi «qətliam» tonqallarını Azərbaycanın böyük maarifçi şəxsiyyətləri, musiqiçiləri Üz.Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Hüseynqulu Sarabski, Bülbül, Məmməd Səid Ordubadı, Əhməd Cavad, yeni nəsillə nümayəndələri – Asəf Zeynallı, Qubad Qasimov, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Səid Rüstəmov ilkin mərhələdə söndürə bildilər. Bu tonqala atılması nəzərdə tutulan mənəvi sərvətlər uğrunda mübarizə aparır, nadanlıq, aqressiv bisavadlıq cəhdlərinə cavab verilmirdi. 30-cı illərdə hakimiyyət qətliamının ikinci, daha dəhşətli – fiziki məhv etmə mərhələsinə keçdi, əqidə və yaradıcılığında, əməli fəaliyyətində milli azadlıq ideallarını saxlayanlar məhv edildi.

Bu cəmiyyətdə dövlətin mədəniyyət siyasətindəki ən radikal aləti – repressiyalar dalğası oldu. Sözlə yeridilə bilməyən, sözün gücü çatmadığı bir məqamda qətliam metodları işə düşdü. Düzdür, repressiya dalğası elm, ədəbiyyat sahəsi ilə müqayisədə musiqi sahəsində kütləvi xarakter almamışdı. 1937-ci il qurbanları sırasında Xədicə xanım Qayıbovanın da ismi qeyd olunur.

Onun faciəvi taleyi haqqında Z.Bünyadov (1), R.Hüseynov (4), S.Gəncəli (3), G.Mirzə (6) söz açmışlar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının dar çərçivəsində olan musiqi sevrələrini Avropa mənşəli alətlər arasında fortepiano daha çox maraqlandırır. Ev şəraitində fortepianoda olan ifaçılıq həvəskar səviyyədə olmasına və repertuar məhdudluğuna baxmayaraq (əsasən müxtəlif Azərbaycan xalq mahnı, rəqslərinin, aşıq melodiyları əsasında improvizasiya), getdikcə yüksələrək, konsert ifaçılığı səviyyəsinə çatdı. Bu improvizəli ifaçılığın təkmilləşməsi gələcəkdə Kişvər Əliyeva, Xədicə Qayıbova, Nəzirə Şah Mirzə kimi istedadlı ifaçıları irəli çəkdi. Təsədüf nəticəsində, Azərbaycanın ilk qadın piano ifaçıları müxtəlif qohumluq münasibətində idilər və fortepiano ifaçılığı üzrə professional akademik təhsil almış birincilər idilər. Tədqiqatçı G.Mirzənin qeyd etdiyi kimi bu sıraya Köykəb xanım Səfərəliyevanı və Nigar xanım Usubovanı da daxil etməliyik (6).

Xüsusi olaraq Xədicə xanım Qayıbovanın maarifçi fəaliyyəti üzərində dayanmaq istərdik. Xədicə Osman qızı Qayıbova 1893-cü ildə Tiflisdə anadan olmuşdur. Ana tərəfindən o Terequlovlar nəslindən idi. Atası Osman Müftizadə qızına mükəmməl təhsil vermək arzusunda idi. Ona görə də ailənin maddi vəziyyətinin imkan verdiyi vasitədən istifadə edilir. Qafqaz canişinliyinə yazılmış ərizəyə əsasən Xədicə xanım püşkatma üsulu ilə Tiflisdə «Müqəddəs Nina» qızlar məktəbinə daxil olur. Uşaq yaşlarından musiqi istedadı ilə fərqlənən X.Qayıbova ilk musiqi təhsilini elə burada alır. 1911-ci ildə məktəbi bitirdikdən sonra mühəndis Nadir Qayıbovla ailə qurur. Bir müddət X.Qayıbova Tiflisdəki tatar (yəni Azərbaycan) məktəbində dərs demişdir. 1919-cu ildə Qayıbovlar Bakıya köçür. Xədicə xanım artıq bu dövrdən konsertlərdə çıxış etməyə başlayır. Sovet dövründə, yəni 1920-ci ildən sonra, X.Qayıbova Azərbaycanın musiqi mədəniyyətində daha fəal iştirak etməyə başlayır. Pedaqoji sahədə bir sıra projəklərlə çıxış edir. Şübhəsiz, onun bu sahədə olan fəaliyyəti maarifçilik missiyalı idi. X.Qayıbova Xalq Maarif Komissarlığında Şərq musiqi şöbəsinin müdiri təyin edilir. Onun təşəbbüsü ilə “qısa müddətli Şərq musiqi kursları” təşkil olunur, uşaq xoru yaradılır. Bu kurslar ləğv edildikdən sonra X.Qayıbova 1927-ci ildə ali musiqi təhsili almaq üçün Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında nəzəriyyə və bəstəkarlıqdan dərs alır. 1933-cü ildə casusluqda ittiham edilərək həbs olunan X.Qayıbova tezliklə heç bir sübut, dəlil olmadığına görə həbsdən azad edilir.

Xədicə xanım Bakıda dinləyicilər qarşısında fortepianoda Azərbaycan muğamları əsasında mürəkkəb variasiyalar ifa edən birinci azərbaycanlı idi. Məsələn, onun konsertlərinin afişələrində Şikəsteyi-Fars, Bayatı-Kürd, Bayatı-Qacar kimi muğamlar qeyd olunmuşdur. Xədicə xanım tez-tez Zeynalabdin Tağıyevin evində fortepianoda ifa edirdi. Hacı onun parlaq improvizatorluq

istedadına valeh idi və təşəkkür əlaməti olaraq, Xədicə xanıma «Ronish» markalı royal hədiyyə etmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Xədicə xanım mütərəqqi görüşlərə malik olan insan idi və fəal həyatı mövqedə dururdu. “Şərq musiqi kurslarını”, adətən, “Şərq konservatoriyası” da adlandırırdılar. Onların məqsədi şərq musiqisi müəllimlərinin hazırlanması və eyni zamanda, Azərbaycan xalqının, bütün şərqin melodiylarının nota salınmasından, tədqiq olunmasından ibarət idi. Tələbələrin sayı 750 nəfərə qədər çatırdı. Kurslara rəhbərlik edən Xədicə xanım inamla qeyd edirdi ki, şərq musiqisini ayrı öyrənmək lazımdır. Avropa və Şərq musiqisinin inkişaf qanunlarını bir-birinə qarışdırmaq mümkün deyil. Çünki onların nəzəriyyələrini yaxınlaşdırmaq mümkün deyil. Bu məsələdə Xədicə xanımla Üzeyir bəy arasında fikir ayrılığı yaranır. Bu mövzuda olan diskussiya və mübahisələr milli mədəniyyətimiz üçün müsbət nəticələr verdilər. Xədicə xanım müəyyən müddət Maarif Komissarlığının Şərq musiqisi şöbəsinə rəhbərlik edib, qadın musiqi-dramatik studiya-teatrını təşkil edib. Burada Azərbaycan səhnəsi üçün ilk aktrissalar hazırlanırdı.

1934-cü ildən istedadlı musiqiçinin professional fəaliyyəti ADK nəzdində Elmi-Tədqiqat Musiqi Kabinəsi ilə bağlı olmuşdur. O, xalq dastanları, mahnı və muğamlarının toplanması ilə məşğul olur. Xədicə xanım enerjili, nikbin, təşəbbüskar bir qadın idi. Onun evində mütəmadi keçirilən musiqi məclislərinə o, salonun sahibi kimi, ziyalıları, musiqiçiləri, şair və yazıçıları, elm xadimlərini, aktyorları toplayırdı. Bu salonun qonaqları arasında dövlət xadimləri, Bakıya qastrola gələn ifaçılar, müxtəlif tədbirlərdə iştirak edən xarici qonaqlar, xüsusilə də Türkiyədən alimlər, şairlər daxil idi. Bu axşamlara Üz.Hacıbəyli, R.Qliyer, L.Rudolf, Ab.M.Pressman, H.Sarabski, Bülbül, V.Qorovits, N.Milşteyn, F.Köprülüzadə, İsmayıl Hikmət və başqaları təşrif buyururdular.

1937-ci ildə Xədicə xanım yenidən xalq düşməni kimi həbs olunur. Bu dəfə həyat yoldaşı – Rəşid Qayıbov da satqın kimi həbs edilir. Xədicə xanımla Türkiyə lehinə casusluqda, müsavətçilərə rəğbət bəslədiyinə görə ittiham edirlər. Musiqişünas F.Əliyevanın qeyd etdiyi kimi, onun həbsinə rəvac verən bəhanə (səbəb deyil, məhz bəhanə) XDİK-da saxlanılan, döyülərək insanların cinayətkar kimi adına imza atmağa vadar edilən Ə.Fərəczadənin ifadələri oldu. (2). 1937-ci ildə “satqın və casus ovunda” Xədicə xanım ideal hədəf idi. Xasiyyəti etibarlı ilə fəal, ünsiyyətsevər bir insan olduğundan Xədicə xanımla evində Cümhuriyyət dövründə, sovet illərində də türk zabıtləri, xarici qonaqlar çox olurdu. 1937-ci ildə musiqi axşamları siyasi kontekstdə yad edilməyə başlandı. Xədicə xanımla adı müstəntiqlərin diktəsi ilə başqa tutulanların da «yadına düşür».

Xədicə xanım ona qarşı sürülən qondarma ittihamlara görə cəzalandırılacağını bildirdi, lakin inana bilmirdi ki, onu güllələyəcəklər.

Tədqiqatçı F.Əliyevanın məqaləsindən bir məlumatı qeyd etmək istərdik: “Xalq düşməni”nin həyat yoldaşı kimi həbs olunmuş S.M.Əfəndiyevin həyat yoldaşı Zivər xanım onu belə xatırlayırdı.: “Dustaqxana qadınlarla dolu idi. Onlar ərələrinə görə tutulmuş vəzifəli şəxslərin, hərbiçilərin arvadları idilər. Mənim olduğum kamerada gözəl musiqiçi Xədicə xanım Qayıbova və başqa 30 nəfərdən çox qadın vardı. Xədicə xanım çox iradəli, şux qadın idi. Özünü şux aparır, hərdən mahnı zümzümə edir, rəqs edirdi. Bir dəfə o, dedi: Mən incəsənət adamıyam. Mənim musiqi dünyam yasa batıb. Mən gərək özümü qoruyam, sarsılmıyam. Eybi yoxdur, lap sürgünə də göndərsələr, məhv olan deyiləm, lap orada da musiqi klubu düzəldib rəqs edəcəyəm, oxuyacağam, çalacağam... Qoy onlar sevinməsinlər” (2).

Xədicə xanımın məhkəməsi cəmi 15 dəqiqə çəkdi və ona güllələnmə hökmü kəsildi. Hökm 1938-ci il oktyabr ayının 27-də icra edildi. 1956-cı ildə repressiyanın qurbanlarından olan Xədicə xanım bəraət aldı, onun günahı olmadığı elan olundu.

Azərbaycanın ziyalı, mədəni elitasının çox sayda nüfuzlu simaları bu dəhşətli repressiyanın qurbanları oldular. Onların sırasında ilk qadın piano ifaçısı və maarifpərvəri Xədicə xanım Qayıbova da olmuşdur. Aydınır ki, bu şəxslər Azərbaycanın mədəni həyatına və inkişafına qiymətsiz töhfələr bəxş edə bilirdilər. Onların günahsız qətli millətimize, onun mədəniyyətinə olan böyük zərbə oldu. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra biz bu dəhşətli faktları açıqlaya bildik. Biz müəllimlərin əsas vəzifəsi və borcu gənc nəsli millətimizin Xədicə xanım Qayıbova timsalında dəhşətli repressiya illərində itirdiyimiz görkəmli şəxsiyyətlər haqqında bilgiler verməkdən ibarətdir. Bu da, öz növbəsində, gənclərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına yardım edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bünyadov Z.* Qırmızı terror. Bakı: Azərneşr, 1993, 331 s.
2. *Əliyeva F.* XX əsr Azərbaycan musiqi tarixi – totalitar zaman kəsiyində // Musiqi dünyası, 3-4/17, 2003, s.13-33
3. *Gəncəli S.* Qadın, gözəllik və ülvyyə. Bakı: Azərneşr, 2001, 171 s.
4. *Hüseynov R.* Vaxtdan uca. Bakı: Işıq, 1987, 165 s.
5. *Rzayeva F.* Fortepiano ifaçılığının tarixi: Dərslik. Bakı, 2015, 456 s.
6. *Мурза Г.* Первые пианистки Азербайджана // Azərbaycan-İrs, 2000, №2, s.12-14
7. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 2013 il, 21 oktyabr, 995Nöli Sərəncam / [https:// prezident.az](https://prezident.az)

Redaksiyaya daxil olub 17.02.2023